

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

KLASSİK ƏRƏBDİLLİ POEZİYADA ŞEİR VƏ MUSİQİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİ

İxtisas: 5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (ərəb ədəbiyyatı)

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Dilbər Qurban qızı Hüseynova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Rafael Baba oğlu Hüseynov

Rəsmi opponentlər:

Filologiya elmləri doktoru, professor
Kamandar Kazım oğlu Şərifov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Könül Əbülfəz qızı Məmmədova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Nigar Zahid qızı Hüseynova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəslıq İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.18 – Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri:

AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Gövhər Baxşəli qızı Baxşəliyeva

Dissertasiya şurasının elmi
katibi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Xanımzər Əli qızı Kərimova

Elmi seminarın sədri:

AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Muxtar Kazım oğlu Kazımov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Şərq ədəbi-estetik fikir tarixində şeir və musiqi sıx vəhdətdə olmuş, biri müqəddəs ilkin kəlamı, digəri isə ilkin ahəngi əks etdirməklə insanların zövqünü oxşamış, onları düşündürmüşdür. Təsadüfi deyil ki, Cəlaləddin Rumi “udun və neyin səsinin göylərə ucaldığını” iddia edib musiqi sənətinə kosmoloji bir məna vermişdir.

چه کم آید بر ما چنگ و سرنا
بسی چنگی پنهانیست یارا

جو ما در چنگ عشق اندرقتادیم
رباب و چنگ عالم گر بسوزد

“Biz elə bir yerdəyik ki, hər tərəf və hər şey musiqidir. Udun və neyin səsi göylərə ucalır. Əgər dünyanın bütün arfaları yanıb yox olsa belə yenə də haradasa gizləndə bir musiqi alətinin çalındığını eşidəcəyik.”¹

Musiqi və poeziya bütün xalqların mədəni sistemində mühüm yer tutsa da, dünyanın Şərq və Qərb olaraq iki qütbündə bu sahədə oxşarlıqlarla yanaşı fərqlər də olub. Avropalılar öz musiqişünaslıq araşdırmalarında ənənəvi terminologiyaya, bəlli not yazısı sistemində əsaslanaraq öz qənaətlərini ifadə etsələr də onların bu metodu ərəb musiqisi, bir az da geniş çərçivədə götürsək, eyni xətti və üslubu tutmuş orta çağ müsəlman musiqişünaslığı üçün keçərli deyil. İlk baxışda musiqinin notla ifa olunduğu duyulsa da, hər yeni ifadə notda əksini tapmamış çalarların olduğu da duyulur. Ərəb musiqisində melodiyaaların mürəkkəbliyi ritm, xüsusi ifadəlilik ilə fərqlənir, bu baxımdan da səs intonasiyaları böyük rol oynayır. Yəni Avropa not sistemi bunu bütün çalarları ilə göstərməkdə acizdir. Qeyd etmək lazımdır ki, öz musiqili təbiəti ilə seçilən ərəz vəznə də ərəb şeirinə xüsusi ahəng, musiqi çaları verir. Bu iki musiqi çalarının birləşməsindən əmələ gələn mədəniyyət incisinin gözəlliyini təsəvvür etmək heç də çətin deyildir.

Qərbdə “lad” adı ilə işlədilən məqam Yaxın Şərq muğamına aid bir termin olsa da “المقامات” (“Əl-məqamat”) kimi ədəbiyyatda da xüsusi janr olaraq məlumdur. Məsələn, Bədi əz-Zaman əl-Həmədəni məqamələri çox məşhurdur. “Əl-məqam”ın

¹ <https://ganjoor.net/moulavi/shams/ghazalsh/sh110>

melodiyalarda tətbiqi ritm və fasilənin bir-birini əvəz etməsinə gətirib çıxarır. Ərəb musiqisində məqam kompleks musiqi səslərinin ifadə olunduğu termin kimi istifadə olunur. İlk dəfə XIII əsr musiqi nəzəriyyəçilərinin tədqiqatlarında rast gəlinən bu terminə əldə olunan azsaylı yazılı mənbələrin verdiyi məlumata (Səfiəddin Urməvi, Əbdülqadir Marağai, Əbu Yaqub əl-Kindi) görə daha əvvəllər də istifadə olunmuşdur.

Dövrümüzdə gündəmdə olan bir xəbərdə əfqan xalq mahnılarının ifaçısı Fəvad Andarabinin guya “İslama zidd” oxularına görə öldürülməsi, əslində, bu qətlin həmin şərqilərin xalq ruhunu, xalqın istəklərini ifadə etdiyi səbəbindən gerçəkləşdiyi şübhəsizdir.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz obyekt başqa prizmadan - “Azərbaycan poeziyasının musiqi ilə qarşılıqlı əlaqəsi” şəklində Azərbaycan klassik poeziyasının tədqiqatçısı prof. Arif Məmmədov tərəfindən dissertasiya şəklində araşdırılmışdır.² Adı çəkilən dissertasiyada Azərbaycan ədəbiyyatında körpəsindən ahılına kimi hər kəsin ruhunu oxşayan aşıqlarımızın illərlə ifa etdikləri qəhrəmanlıq, məhəbbət dastanları, tənqis, gözəlləmə, gəraylı, misri, dilqəm, müxəmməs kimi şeir formaları və klassik ədəbiyyatımıza məxsus nümunələr əks olunur. Biz isə tədqiqat işimizdə bu mövzunu ərəbdilli poeziya və musiqi baxımından tədqiq etməyə çalışacağıq. Bu prosesdə alınan nəticələr ilə həm də orta çağ Azərbaycan musiqisi haqqında bir sıra məsələləri daha aydın görüb, qiymətləndirməyə meydan açır.

Ərəb musiqisi tarixçilər tərəfindən onlara xas xüsusiyyətlərlə təsvir olunaraq, əsasən köçəri ərəblər və carçılar tərəfindən oxunan folklor musiqiləri əsasında təsvir olunur. Hələ Cahiliyyə dövründə ərəb mədəniyyətində şeirlə musiqi bir-biri ilə sıx bağlı olmuş, mərsiyyə, urcuza, mədh, huda nəğmələri geniş ərəb folklorunda öz yerini tapmışdır. Daha sonralar isə musiqilər daha da təkmilləşərək mizaf, mizhar, rübab kimi qədim alətlərin müşaiyəti ilə ifa olunmuş, XIII əsrdən etibarən mükəmməlliyi ilə seçilən digər musiqi janrları, ritm, lad və tonların düzgün istifadəsi qaydasının nəzəriyyəsi

² Məmmədov, A. Azərbaycan poeziyasının musiqi ilə qarşılıqlı təsirləri problemləri / Ə.Məmmədov. – Bakı: “Zərdabi Nəşr” MMC, – 2019. – 512 s.

yanarmışdır. Əvvəlki dövrlərdə musiqinin və şeirin bir vergi olduğu, vəhy vasitəsi ilə yalnız seçilmiş şəxslərə əta olunduğu fikri mövcud idisə, daha sonralar bu istedadın həm də professional şəkildə öz üzərində işləməklə yaranıb, təkmilləşə biləcəyi düşüncəsi ortaya çıxdı.

Müsəlman alimləri dünya elmlərinin bir çox sahələrində öz elmləri və digər xalqlara məxsus olan sələflərinin qiymətli əsərlərini tərcümə etmək kimi xidmətləri ilə seçilmişdirlər. Bütün xalqların tarixində ən qədim mədəniyyət nümunələrindən olan poeziya və musiqiyə dair bir çox müsəlman alimləri tədqiqatlar aparmış və müxtəlif əsərlər həsr etmişlər. Bu sahəyə aid ən qədim əsərlər antik yunan dövrünə aid olsa da, ərəb elminin görkəmli nümayəndələri də bu mövzuya önəm vermişdirlər.

Dahi alim Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi musiqi qanunları və ritm əsasında aparılan işlər nəticəsində Şərq dünyasında bu sahədə ardıcıl olaraq tarixi uğurlar baş verdi və nəticədə VIII əsrin sonlarında İslam dünyasında musiqi nəzəriyyəsinə dair ilk əsər qələmə alındı, IX əsrdən etibarən isə müsəlman musiqiçi və filosofların musiqi sahəsində dərin elmi tədqiqatlar aparması və sistemli fəaliyyəti müşahidə olunmağa başladı. IX-X əsrlərdə İslam mədəniyyəti ilə zirvəyə yüksələn nəzəri musiqi bilikləri Azərbaycanda Səfiəddin Urməvi, Əbdülqadir Marağai, Əbdüləziz Çələbi, Fətullah Şirvani, Mahmud Çələbi və Mir Möhsün Nəvvab yaradıcılığı ilə izlənmişdir. Hunayn ibn İshaq, Əbu Yaqub əl-Kindi, Əbu Tayyib əs-Sarəhsi, Məhəmməd ibn Zəkəriyyə ər-Razi kimi İslam alimlərinin tərcümə və şərhləri sayəsində nəzəri musiqi tədqiqatları təşəkkül tapmış, Əbu Nəsr əl-Farabi, “İxvan əs-Səfa” qardaşlığının üzvləri, Əl-Xarəzmi, İbn Sina isə onu daha da təkmilləşdirmişdirlər. Bununla da XIII əsrin sonuna qədər əl-Kindi, İxvanus-səfa, İbn Sina, əl-Farabi özünəməxsus janrları, musiqi alətləri ilə seçilən çox rəngarəng musiqi mədəniyyəti olan intellektual inkişafın təməlini qoydular.

Üzeyir Hacıbəyov milli musiqi haqqında danışırkən qeyd edir ki, Yaxın Şərfin musiqi mədəniyyəti öz inkişafının zirvəsinə XIV əsrdə çatmışdır. O bu mədəniyyəti, dünyanın dörd bir tərəfinə –Əndəlusdan Çinə, Orta Afrikadan Qafqaza mənzərəsi açılan çox

uca bir saraya bənzədir. Eyni zamanda qeyd edir ki, həmin dəbdəbəli musiqi mədəniyyəti sarayının inşasında Əbu Nəsr əl-Farabi, Əbu Əli ibn Sina, əl-Kindi kimi məşhur alimlər iştirak etmişdir.³

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq dissertasiya mövzusunun aktuallığını aşağıdakı konkret amillərlə izah etmək olar:

– Dissertasiyada qarşılıqlı təsirin məhz kökündən, yəni Cahiliyyə dövründən başlayaraq tədqiq edilməsi göstərir ki, sonrakı dövrlər ərzində ədəbiyyatın inkişaf tarixində musiqinin rolunun araşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

– Ərəb ədəbiyyatına multidissiplinar və interdissiplinar yanaşma nəticəsində poeziya və musiqinin qarşılıqlı təsir həddləri, normaları müəyyənləşir.

– Musiqi və şeirin qarşılıqlı təsirləri bütün xalqların mədəniyyətində öz əksini tapdığına görə bu tədqiqat işi sxem olaraq istifadə oluna bilər.

– Nəzərə alsaq ki, bu mövzunu qeyri-ərəb tədqiqatçı olaraq işləyirik ərəb ədəbiyyatına və musiqisinə obyektiv yanaşma şansımız daha çoxdur.

– Müasir Azərbaycan incəsənət növlərindən olan muğam şeirin və musiqinin ən mükəmməl vəhdət formasıdır. Bu baxımdan dissertasiyamız muğamın fəlsəfəsini və kökünü öyrənmək baxımından da aktual tədqiqat işidir.

Ərəb ədəbiyyatında musiqi və poeziyanın qarşılıqlı təsirləri nəinki Azərbaycanda, hətta ölkə həddlərindən kənar da ayrıca tədqiqat obyektı olmayıb. Azərbaycan ərəbşünaslığında Malik Mahmudov “Ərəb ədəbiyyatı”⁴, “Ərəbcə yazmış Azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər)”⁵ və Aida Qasımova “Ərəb ədəbiyyatı (V-XIII əsrlər)”⁶ kitablarında fraqmental olaraq bu məsələyə

³ Шукуров, Ш.М. Храм земной и небесный: [в 2 томах]. – / Ш.М. Шукуров. – Москва: Прогресс-Традиция, – т. 2. – 2009. – 534 с.

⁴ Mahmudov, M. Klassik ərəb ədəbiyyatı / M. Mahmudov. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, – 2001. – 258s.

⁵ Mahmudov, M. VII-XII əsrlərdə ərəbcə yazmış Azərbaycan şairləri / M.Mahmudov. – Bakı: Elm, – 1983, – 205 s.

⁶ Qasımova, A. Ərəb ədəbiyyatı (V-VIII əsrlər) / A. Qasımova. – Bakı: Elm, – 2019. – 677 s.

toxunmuşlar. Pekşen Gani Hıdır oğlu “Ələvi mərasimlərində musiqinin səciyyəvi xüsusiyyətləri”ndə⁷ səma məclisləri məsələsinə toxunsa da bunu sufizm deyil, Ələvi mərasimləri baxımından tədqiq edir. Вахşəliyeva Gövhər Вахşəli qızı ““Книга песен” Абу-л-Фараджа ал-Исфəхани и классическая азербайджанская литература”⁸ adlı dissertasiyasında, həmçinin eyni adlı kitabında Əbu əl-Fərəc əl-İsfəhaninin əsərində yer alan Azərbaycan əsilli yazıçılar daha az işıqlandırılır, Məcnun haqqında olan hekayətə qabarıq yer verilir. Sərxan Xavəri “Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatı (XIII-XVI əsrlər)”⁹ adlı tədqiqat işində mövzudan göründüyü kimi yalnız XIII-XVI əsrləri əhatə edən Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatına toxunur. Babayeva Əfsanə “Azərbaycanda musiqi və din (Azan, Quran surələri və “Məhərrəmlik” matəm oxumaları timsalında)”¹⁰, Nazarov Abdumannon ““Книга песен” Аль-Исфəхани в аспекте межрегиональных музыкально-транскulturативных процессов”¹¹, Daukeyeva Saida “Концепция музыкальной науки Абу Насра Мухаммада аль-Фараби в трактате “Большая книга музыки””, Elmira Axundova “İslam musiqi mədəniyyətlərində əl-Farabının elmi-nəzəri tədqiqatları və ixtiraları”, Əliyeva Lətifə Xanım “İslam ənənəsi və musiqi”¹² adlı tədqiqat işlərində isə mövzunu musiqi sənəti ixtisası üzrə araşdırmışdılar. Müdafiəyə təqdim etdiyimiz tədqiqat işində isə ərəbdilli poeziyada musiqi və şeirin qarşılıqlı təsirləri ilk dəfə

⁷ Pekşen, G.H. Ələvi mərasimlərində musiqinin səciyyəvi xüsusiyyətləri: / sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası) / – Bakı, 2003. – 145 s.

⁸ Бахшалиева, Г.Б. «Книга песен» Абу-л-Фараджа ал-Исфəхани и классическая азербайджанская литература / диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук) / – Баку, 1996, 294 с.

⁹ Xavəri, S.A. Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatı (XIII-XVI əsrlər) / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası) / – Bakı, 2000. – 153 s.

¹⁰ Babayeva, Ə.A. Azərbaycanca musiqi və din (Azan, Quran surələri və “Məhərrəmlik” matəm oxumaları timsalında): / sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası) / Bakı, 1997. – 177 s.

¹¹ Назаров, А.Ф. «Книга песен» аль-Исфəхани в аспекте межрегиональных музыкально-транскulturативных процессов: / – диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения) Ташкент, 1984. – 167 с.

¹² Əliyeva, L.V. İslam ənənəsi və musiqi: / sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası) / – Bakı, 2006. – 123 s.

olaraq tədqiqat işi kimi araşdırılır və qarşıya qoyulan problemlərə filoloji baxımdan nəzər salınaraq tədqiqatçının yeni yanaşması təhlil olunur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın obyektı ərəb ədəbiyyatı və ərəb musiqisi, onların qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsinə yönəlmişdir. Bununla yanaşı sufi poeziyasının ədəbiyyatda yeri, musiqinin səma ayını zamanı əhəmiyyətindən bəhs edilir. Tədqiqatın predmeti isə ayrı-ayrı dövrlərin tələbi ilə yaranan şeir və musiqi növləridir. Tədqiqatın obyektinin daha dəqiq araşdırılması məqsədi ilə Əbu Fərəc əl-İsfahaninin “Kitəb əl-əğani” və Əl-Fərabinin “Kitəb əl-musiqə əl-kəbir” əsərləri də tədqiqata cəlb olunur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin başlıca məqsədi ayrı-ayrılıqda tədqiq olunmuş ərəbdilli poeziya və musiqisinin qarşılıqlı təsirlərini araşdırmaq və əmələ gətirdikləri yenilikləri dövrlərə uyğun olaraq tədqiq etməkdir. Sufizmdə həm şeir, həm də musiqidən vəcdə gətirici vasitə kimi istifadə olunduğuna görə, bir məqsədimiz də səma məclislərinə aydınlıq gətirmək və onun əhəmiyyətini vurğulamaqdır. Bu məqsəddən çıxış edərək tədqiqat işinin qarşısına aşağıdakı vəzifələr qoyulur:

– Cahiliyyə, Əməvilər, Abbasilər dövrlərinin baş verən tarixi-mədəni təsvirini verərək ondan təsirlənən poeziya və musiqidə əmələ gələn dəyişiklikləri, onların qarşılıqlı təsirlərini araşdırmaq;

– Bu dövrlərdə xəlifələrin, əyan və xeyriyyəçilərin musiqi və şeirə olan münasibətini, onların inkişaf etdirməsində, daha da geniş auditoriyanı əhatə etməsində də rolunu öyrənmək;

– Qurani-Kərim və hədislər əsasında İslam dininin musiqi və şeir haqqında olan hökmünü, İslamın özündə bu sahələrin yerini müəyyən etmək;

– Əbu əl-Fərəc əl-İsfəhaninin “كتاب الأغاني” (“Nəğmələr kitabı”) kitabının musiqi və şeirin qarşılıqlı təsirlərinin öyrənilməsində rolu, eyni zamanda burada adı çəkilmiş Azərbaycan əsilli şairlər haqqında məlumatları araşdırmaq;

– Əl-Fərabinin “كتاب الموسيقى الكبير” (“Musiqi haqqında böyük kitab”) əsərinin İslam Şərqi musiqi nəzəriyyəsi və musiqi-poeziya əlaqələrinin öyrənilməsində rolunu qısa şəkildə qeyd etmək;

– Ritmdən ayrı təsəvvür etmək mümkün olmayan rəqs, icrası zamanı həm şeir, həm də musiqidən istifadə olunan səma ayininin sufizmdə yeri, onlardan istifadə qayda-qanunları, vəcdə təsir dərəcəsini tədqiq etmək;

– Kökü ritmdən götürülmüş şeir və musiqinin sufi virdlərində birləşməsi, səma məclislərində ekstaz halı yaşamaq üçün onların istifadə olunmasını tədqiq edərək sözün və ritmin gücünü, birlikdə yaratdığı harmoniyanın nəticəsini vurğulamaq;

Bütün bu qeyd etdiklərimiz ərəb mədəniyyətinin Cahiliyyə dövründən gələn köklərinin və İslam intibah dövrünün tarixini özündə əks etdirir.

Tədqiqat metodları. Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasını ümumi elmi metodlar təşkil edir:

- fakt və materialların toplanaraq sistemləşdirilməsi;
- müqayisəli təhlil və analiz;
- problemə kompleks yanaşma, tarixilik prinsipi;
- ümumiləşdirilmələr aparılaraq elmi nəticələrin əldə olunması.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar.

- ərəblərin səhra şəraitində köçəri həyat tərzini yaşadığı Cahiliyyə dövründə ərəb musiqi və şeirinin qarşılıqlı təsirləri, hansı forma və məzmununda təzahür etməsi və hansı yollarla xalq arasında yayılaraq məşhurlaşmasını təsvir etmək;
- məhz İslam dininin yarandığı məkanda - ərəblər arasında xüsusi olaraq qəbul olunan şeir və musiqiyə Qurani-Kərimin və hədislərin münasibəti, ayələr və səhih rəvayətlər vasitəsi ilə bu məsələyə aydınlıq gətirmək və sübuta yetirmək;
- Cahiliyyə dövründəki müharibələr, qan intiqamları ilə dolu olan həyat tərzindən Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s) Allahın elçisi elan olunması və İslam dininin gəlməsi ilə xilas olan ərəblərin Əməvilər dövründə yaratdığı musiqi, şeir, müğənnilərin və şairlərin rəğbət görməsi və onların qarşılıqlı yaradıcılıq dostluqlarını tədqiq etmək;
- Abbasilər dövründə musiqi nəzəriyyəsinin yaranması ilə bərabər irihəcmli əsərlərin qələmə alınması nəticəsində ərəb musiqi və poeziyasında baş verən dəyişiklikləri, onların bir-birinə təsirlərini, həmçinin dövrün iki mühüm əsəri olan “ کتاب

“الأغاني” (“Nəğmələr kitabı”) və “كتاب الموسيقى الكبير” (“Böyük musiqi kitabı”)nı qısa təhlili ilə dissertasiyanın tədqiq obyektinə çevirmək;

- sufi ayini olan səma məclisləri haqqında sufi mütəfəkkirlərinin fikirlərini araşdırmaq, rəqsin də buraya daxil edilməsi ilə yaranan vəcd halına musiqi və şeirin birlikdə tətbiqinin təsir gücünü izah etmək;
- sufi duası olaraq qəbul edilən viridlərin ritmik şəkllə salınaraq sanki şeir formasında oxunmasının insan ruhuna olan psixoloji təsirlərini tədqiq etmək;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində ilk dəfə olaraq ərəb musiqi və şeirin qarşılıqlı əlaqələrinin araşdırılır, şair və müğənnilərin cəmiyyət həyatındakı yeri və qarşılıqlı münasibətləri də öyrənilir. Bu baxımdan qeyd olunan məsələlərə yeni baxış bucağı yaranır ki, bu da ərəb ədəbiyyatının öyrənilməsində bir yenilikdir. İşin elmi yeniliyi isə konkret olaraq aşağıdakı elmi müddələrdə geniş şəkildə öz əksini tapmışdır:

– müasir dövrdə musiqi və şeirin qarşılıqlı təsirləri mövzusu Azərbaycan elmində ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə və sistemli olaraq elmi-tədqiqat obyektinə kimi nəzərdən keçirilir;

– tədqiqata cəlb edilmiş mövzuda əks olunan şeir, musiqi və sufizm müxtəlif elm sahələrinin metodik yanaşma üsullarından təcrid edilməyərək tədqiq edilmiş, həm də bütövlükdə qoyulan problem kompleks şəkildə nəzərdən keçirilərək yeni yanaşma nümayiş etdirilmişdir;

– tədqiqat zamanı bir çox alimlərin ayrı-ayrı məsələlərlə bağlı baxışları rabitələndirilərək orta məxrəcə gəlinir;

– bəzən musiqi ilə bağlı məqamlarda yalnız filoloqların deyil, sənətsünəslərin də fikirlərinə müraciət edilir;

– mövzunun tədqiq əhəmiyyətini artırmaq üçün müasir dövrdə belə əhəmiyyətini itirməyən iki əsərdən (Əbu əl-Fərəc əl-İsfəhaninin “كتاب الأغاني” (“Nəğmələr kitabı”) və Əbu Nəsr əl-Farabinin “كتاب الموسيقى الكبير” (“Böyük musiqi kitabı”) əsərləri) istifadə olunur;

– musiqi və şeirin qarşılıqlı təsirləri yalnız nümunələr üzərində dövrlərə uyğun təhlil olunmur, həm də dərin fəlsəfi

cərəyan olan sufizm baxımından izah olunur;

– müsəlman intibah dövrünün də mədəni yüksəlişini özündə əks etdirən bu dissertasiyada dərin fəlsəfi məzmununa malik sufizmdə musiqi və şeirin yeri demək olar ki, indiyə qədər geniş şəkildə işlənilməmişdir;

– sufizmdə poeziya və musiqinin virdlər və səma məclisləri əsasında işlənməsi bu cərəyanın özünün də dolayı yolla da olsa tədqiq olunmasına zəmin yaradır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Bu dissertasiyadan ərəb ədəbiyyatı fənninin tədrisi zamanı praktik vəsait kimi istifadə edilə bilər. Ərəb ədəbiyyatına dair mühazirələrin, dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında bu əsərdən istifadə edilə bilər. Əsər, ayrıca olaraq, xüsusi kurs kimi tədris oluna bilər.

Tədqiqat işinin aprobeiasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş elmi məqalələrində, Respublika və beynəlxalq elmi konfranslardakı məruzələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Tədqiqat işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi: Dissertasiya Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən qoyulan tələblərə uyğun qaydada yazılmışdır. Dissertasiya giriş (14 799 şərti işarə), üç fəsil (birinci fəsil 3 paraqraf – 108 081 şərti işarə; ikinci fəsil – 78 966 şərti işarə; üçüncü fəsil – 63 790 şərti işarə), nəticə (6 594 şərti işarə), istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın ümumi həcmi 270 230 şərti işarədir.

DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində işin ümumi səciyyəsi kimi mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsindən bəhs edilir, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodları müəyyən edilir, müdafiyyə çıxarılan əsas elmi müddəalar açıqlanır, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti əsaslandırılır.

Tədqiqat işinin **“Ərəb şeirinin ilkin mərhələsi və musiqi”** adlı birinci fəslə üç paragrafdan ibarətdir. **“Musiqi və Cahiliyyə şeiri”** adlı birinci paragrafda dövrün adının mənası, ümumi yaşayış tərzinin təsviri ilə mövzuya giriş olunur. Cahiliyyə dövrü ərəb ədəbiyyatının sırf ərəb zəminində yaranmış mədəni nümunə kimi də qəbul olunduğunu nəzərə alsaq, bu dövr poeziya və musiqisinin tədqiqinin, həm də İslam dininin yayılmasından sonrakı dövrlərdə incəsənətdə hansı dəyişikliklərin baş verdiyini araşdırmağa geniş imkan yaratdığını görmüş olarıq. Düşünürük ki, istənilən dövrə xas olan musiqi və poeziyanın tədqiq olunması üçün əvvəlcə həmin zaman kəsiminin səciyyəvi həyat təzi, iqtisadiyyatı, insanların psixoloji-mənəvi durumu araşdırılmalıdır. Çünki, ümumən əyləncə, İbn Mənzurun “لسان العرب” (“Ərəbin dili”)da da qeyd etdiyi kimi, “ləhv” (لهو), “farah” (فرح), “ğına” (غنى) hər bir xalqın cari durumundan çox aslıdır.¹³ Söhbət musiqidən, ifadan, poeziyadan gedirsə və bunlar xüsusən də ərəb mədəniyyəti ilə bağlıdırsa, təbii ki, qədim musiqi alətlərini qeyd etmədən yan keçmək olmaz. Bu səbəbdəndir ki, dissertasiyada həmin musiqi alətlərinin ilkin formaları və adları, kimlər tərəfindən düzəldilməsindən bəhs edilir.

Daha sonra mərsiyə, huda nəğmələri, niyahədən və digər musiqi ilə ifa olunan poeziya növləri sadalanır, eyni zamanda Cahiliyyə dövrünün ilkin mükəmməl şeir nümunələrindən olan muallaqalardan danışılır. Mənbələrə istinad olunaraq belə nəticəyə gəlinir ki, əslində bu şeir və nəğmələr ərəb mədəniyyətinin əsasını təşkil etmişdir. Həmin poeziya və nəğmələrə ayrı-ayrılıqda müraciət olunmasının yekunu olaraq İqnas Qoldsierin yazdıqlarına əsaslanaraq deyə bilərik ki, əslində “musiqili rəcəz” səcdən yaranıb

¹³ ابن منظور، لسان العرب: [٦] / - القاهرة: دار المعارف، ج. ٥ - ١١١٩ - ٤١١٨ ص.

və güman olunur ki, o da adını çəkdiyimiz huda nəğmələrindən qaynaqlanıb.¹⁴ Cahiliyyə dövrü mədəniyyəti çox zəngin çoxşaxəli olduğu üçün dissertasiyanın bu paragrafında musiqi və şeirin qarşılıqlı əlaqələrini öyrənmək baxımından məhz musiqi ilə ifa olunan ilkin formalar təqdim olunur.

Cahiliyyə dövründə şeirlər şifahi oxunur, müəllif ifa etdikcə kütlənin reaksiyasına diqqət edir, onların darıxdığını gördükdə bəzən şeiri birdən-birə yekunlaşdırırdı. Müəllif bəzən ritmə düşmək üçün özünün belə bilmədiyi arxaizmlərdən istifadə edir, musiqiçilər də şeirin əhvalına uyğun ifa edirdilər. Tamaşaçıda təəssürat yaratmaq üçün deklamator səsinə ahəng verir və beləliklə, həmin poetik parça demək üçün yox, musiqi ilə oxumaq üçün şeirə çevrilirdi. Devid Samuel Marqolius bu prosesi bu cür təsvir edir: “Quranda deyildiyi kimi peyğəmbəri şair adlandırırdılar. Quranın səcdə yazıldığını nəzərə alsaq, Cahiliyyə ərəbinin poeziya dedikdə metrik şeiri deyil, qafiyəli nəsri nəzərdə tutduğu aydın olur. VIII-IX əsrlərdə ərəblərə qarşı olan şüubilər ərəblərin natiqlik edəndə əsasını yerə vurub əl sallayıb ritm tutduqlarına diqqət çəkirdilər. Onlar bunu geridə qalmışlıq hesab edirdilər. Farslar da yaxşı natiq idi, amma onlar öyrəndilərsə, ərəblər improvizə edirdilər. Ərəb şeirində ritmik pauza-sezura (şeirdə sözlər arasında və musiqidə fasilə) var idi. Qarışıq sezuralardan istifadə edirdilər ki, təsiredici effekt yaratsınlar.”¹⁵

Bu paragrafda araşdırılan məsələlər və müəyyən edilən nəticələrin bir qismi “Cahiliyyə mühitində ərəb şeiri və musiqinin ilkin nümunələri” (“AMEA-nın xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası” jurnalı)¹⁶ və “Cahiliyyə dövrü ərəb ədəbiyyatında “qızıl suyuna çəkilmiş şeirlər” və onların sahibləri” (“Elmi əsərlər” jurnalı)¹⁷, “Ərəb və Azərbaycan ədəbiyyatında musiqi və şeirin

¹⁴ Фролов, Д.В. Классический арабский стих / Д.В. Фролов. – Москва: Наука, – 1991, – 359 с.

¹⁵ Фильштинский, И.М. История арабской литературы V начало- X века / И.М.Фильштинский. – Москва: НАУКА, – 1985, – 531 с.

¹⁶ Hüseynova, D.Q. Cahiliyyə mühitində ərəb şeiri və musiqinin ilkin nümunələri // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, – 2017. №1, – s. 243-247.

¹⁷ Hüseynova, D.Q. Cahiliyyə dövrü ərəb ədəbiyyatında “qızıl suyuna çəkilmiş şeirlər” və onların sahibləri // – Bakı: “Elmi əsərlər” jurnalı, – 2018. №1(6), s. 43-54.

vəhdəti olan mərsiyə şeiri” (Ələsgər Məmmədovun anadan olmasının 100 ilyinə həsr olunmuş “Şərqsünaslığın aktual problemləri”¹⁸ mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları) adlı məqalələrdə çap olunmuşdur.

Birinci fəslin **“Qurani-Kərim və hədislərdə musiqi və poeziyaya münasibət”** adlı ikinci paraqrafında musiqi və poeziyanın yaranması haqqında mifik əhvalatlar verilir və İslamda bu incəsənət növlərinə münasibətdən söhbət açılaraq Qurani-Kərim ayələri və səhih hədislərdən lehinə və əleyhinə olan dəlillər göstərilir. Qədim incəsənət növləri olan musiqi və poeziyanın təsir sərhədlərinin genişliyini və bir-biri ilə sıx bağlılığını nəzərə alsaq İslam dini nümayəndələrinin və teoloqların ona laqeyd qalması qeyri-mümkün idi. Musiqiyə və poeziyaya müxtəlif cəhətli münasibət yalnız İslam dinində deyil, başqa dinlərdə də mövcud idi. Bəzi məsələlərdə İslam dininə nisbətə daha sərbəstlik verən Xristian dininə məxsus kilsə musiqisi VI əsrdə Avropada yaranmasına baxmayaraq, kilsənin sərt qaydalarına görə VII əsrdən etibarən qadağan edilmişdi. Kilsə musiqisindən danışdığımız məqamda yəhudi ədəbiyyatına məxsus olan “piyut” şeirinə də toxunmağı lazım bilirik. Piyutdan pəhriz bayramı və digər mühüm günlərdə adi dualara poetik əlavə kimi istifadə olunurdu. Piyutun əsas məqsədi dua edənin dini hisslərini gücləndirməkdir. Qurani-Kərim ayələrinin və hədislərin poeziya və musiqi ilə bağlı hökmlərinin müxtəlif şəxslər tərəfindən fərqli şəkillərdə şərh olunmasına baxmayaraq, belə qənaətə gəlirik ki, İslam dinində musiqi və şeirin qadağan olunması ilə əlaqədar tutarlı bir dəlil yoxdur. Bütün qeyd olunanlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, daim tolerantlığı ilə fərqlənən İslam dini insanı heç də tərki-dünyalığa dəvət etmir. Hər bir məsələdə həssas məqamları nəzərə alan İslam dini bu mövzuda da bəşəriyyət üçün xeyirli olan, insani hisslərdən uzaqlaşdırmayan vərdişləri, həyat tərzini və əyləncələri dəstəkləyir və halal sayır.

¹⁸ Hüseynova, D.Q. Ərəb və Azərbaycan ədəbiyyatında musiqi və şeirin vəhdəti olan mərsiyə şeiri // Ələsgər Məmmədovun anadan olmasının 100 ilyinə həsr olunmuş “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 18-19 dekabr, – 2019, – s.124 -126.

Bu paraqrafda araşdırılan məsələlər və nəticələrin bir qismi “İslamda musiqinin yaranma və inkişaf tarixi” (Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-cü ildönümünə həsr edilmiş “Gənc tədqiqatçıların IV beynəlxalq elmi konfransı)¹⁹ adlı məqalədə çap olunmuşdur.

Birinci fəslin üçüncü paragrafı **“Əməvilər dövründə şeir, musiqi və müğənnilər”** adlanır. Bu dövr ərəblər üçün hərtərəfli dəyişimin başlanğıcı olmuş, çöl və şəhər həyatı birləşmiş, xalqın yaşayışı yaxşılaşmışdı. Fütuhət və bunun nəticəsi olaraq sərvət və əsirlərin, o cümlədən müğənni, kəviz və rəqqasələrin Ərəbistan yarımadasına axışması başlandı. Əylənmək üçün münbit mühit, qadınlarla təşkil olunan şərab məclislərinin yayılması, müğənnilərlə şairlər arasındakı sıx münasibət şeir və musiqinin daha da yayılmasına şərait yaradırdı. Cahiliyyə dövründə qəsidənin bir hissəsi olan qəzəl artıq müstəqil bir forma olaraq inkişaf edirdi. Bu dövrdə hətta zahidlər, abidlər, fiqh alimləri və mühəddislər də qəzəl söyləyənlər qəbilindən idilər, qəzəl musiqi ilə oxumaq üçün ən münasib emosional şeir idi. Əməvilər hakimiyyətə gəldikdən sonra köçəri, kasıb güzəran keçirən bədəvi ərəblərin yaşantısı varlı şəhər həyatına çevrilmişdi. Buna görə də ərəb ədəbiyyatında VII əsrin sonu VIII əsrin əvvəllərində siyasi poeziyadan məhəbbət poeziyasına kəskin keçid olmuşdu. Əslində məhəbbət poeziyasının rüşeymləri çox daha əvvəllər nəsib şeirləri ilə atılmışdı. Bu şeirlərdə şairlər qadınlara qarşı olan sevgilərini ifadə edir, onların gözəlliklərini vəsf edirdilər. Hətta mədh, vəsf, həmasə şeirlərində də sevgiyə yer ayrılırdı. Lakin bu dövrdə aparıcı xətti sevgi, həsrət, göz yaşı olan şeirlərdə şair daha çox öz daxili hiss və həyəcanlarına yer ayırırdı.

Cahiliyyə dövründə şairlərlə musiqiçilər arasında olan münasibət nə qədər sıx olsa da, Əməvilər dövründə bu əlaqə daha geniş vüsət almışdı. Belə ki, Kərbəla hadisəsinin məhz bu dövrdə baş verməsi mərsiyələrin daha geniş vüsət almasına və inkişaf

¹⁹ Hüseynova, D.Q. İslamda musiqinin yaranma və inkişaf tarixi // Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-cü ildönümünə həsr edilmiş “Gənc tədqiqatçıların IV beynəlxalq elmi konfransı, – Bakı: – 27-28 aprel, – 2018, – s. 1671 – 1673.

etməsinə səbəb olmuşdu. Bu siyasi hadisələrin təsiri ərəb şeiri və musiqisindən yan ötməmiş, onları daha da inkişaf etdirmişdir. Şəbih tamaşaları özündə həm poeziyanı (novhə, mərsiyə), həm də musiqi ünsürlərini birləşdirirdi. Dövrün Tuveys, Budeyh əl-Məlih, İbn Miscah, İbn Sureyc kimi məşhur və istedadlı musiqiçiləri və onlarla daimi ünsiyyət və iş birliyində olan Ömər ibn Əbi Rabiə kimi şairi var idi.

Bu paraqrafda araşdırılan məsələlər və gəlinən nəticələrin bir qismi “Əməvilər dövründə ərəb poeziyasının inkişaf istiqamətləri” (Risalə. Araşdırmalar toplusu)²⁰ və “Ömər ibn Əbi Rabiənin şeirləri eşq macəraları və əyləncələri kontekstində” (Bakı Universitetinin Xəbərləri)²¹ adlı məqalələrdə çap olunmuşdur.

Tədqiqat işinin ikinci fəslə **“Abbasilər dönəmi ərəb ədəbiyyatının müxtəlif mərhələlərində poeziya və musiqi münasibətləri”** adlanır. İki paraqraf və iki yarımbənddən ibarət olan bu fəsildə Abbasilər dövrü musiqi və poeziya əlaqələri “Əbu əl-Fərəc əl-İsfahaninin “كتاب الأغاني” (“Nəğmələr kitabı”) və “Əbu Nəsr əl-Farabının “كتاب الموسيقى الكبير” (“Böyük musiqi kitabı”) əsəri fonunda tədqiq olunmuşdur. Lakin bu əsərlərlə eyni zamanda dövrün ümumi təsviri, iqtisadi, mədəni, sosial durumu, məşhur müğənni və şairləri, hakim dairələrin onlara və mədəniyyətə olan münasibəti də mənbələrə əsaslanaraq təsvir olunmuşdur.

İkinci fəslin birinci paraqrafı **“Abbasilər dövründə şeir və musiqi”** adlanır. Əsl adı Əbu Zeyd Əbdürrəhman ibn Məhəmməd ibn əl Hədrami olan, daha çox İbn Xaldun kimi məşhurlaşan XIV əsr filosofu, dövlət xadimi və tarixçisi “المقدمة” (“Müqəddimə”) əsərində qeyd edir ki, musiqi sənəti ərəblərin sayəsində inkişaf etməkdə idi, Abbasilər dövründə isə o öz mükəmməl halına çatmışdı.²²

Abbasilərin hakimiyyəti illərində ədəbiyyat da dövrün,

²⁰ Hüseynova, D.Q. Əməvilər dövründə ərəb poeziyasının inkişaf istiqamətləri // – Bakı: Risalə. Araşdırmalar toplusu, – 2017. №13, s. 88 – 93.

²¹ Hüseynova, D.Q. Ömər ibn Əbi Rabiənin şeirləri eşq macəraları və əyləncələri kontekstində // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, – 2018. №1, s. 44 – 52.

²² Пригарина, Н.И. Суфизм в контексте мусульманской культуры / – Москва: Наука, – 1989, – 341 с.

mühitin Abbasilər dövrünün kimi mürəkkəb olduğu üçün onu yeniləşmə, ənənələrə qayıdış, sabitləşmə və ya ədəbi sintez dövrü olaraq üç mərhələyə bölmək olar.

Abbasilər dövrünün ictimai, iqtisadi, sosial durumuna yenidən nəzər yetirsək, görərik ki, Əməvilər dövründə əcnəbilərlə evliliyə qarşı çıxılırdısa, Abbasilər dövründə əksinə, bu, o dərəcədə dəb halını almışdı ki, cariyələr sarayda rəğbət görməyə başlamışdı, hətta fars, rum, bizanslı qadınlarla evliliklərdən dünyaya gələnlər hakimiyyəti idarə edirdilər. Xəlifələrdən əl-Mənsur, ər-Rəşid və əl-Mötəsimi bu cür evliliklərdən dünyaya gələnlərə misal göstərmək olar. Bu təbii şərait eys-ışrətin, şərab məclisləri geniş vüsət almasına, xüsusilə, Xəlifə Məmunun dövründə şairlərin çox böyük söz azadlığı qazanmasına, şüubi şairlərin bu məqamdan istifadə edərək həddlərini aşaraq ərəbləri təhqir etmələrinə imkan yaratdı və çox keçmədən bütün bunlar ədəbiyyata və musiqiyə də öz təsirini göstərdi.

Beləliklə, ərəb xalqının rifah içində yaşamasını, yeni iqtidar qüvvələrini və digər xalqların ərəblərin həyatındakı hər bir sahəyə, xüsusilə də mədəni arealda təsirini nəzərə alsaq Abbasilər dönəmində musiqiyə və şeirə verilən önəmin əhəmiyyətini daha asanlıqla anlamaq mümkündür. Bu dövrdə əvvəllər şeirin kölgəsində qalan və primitiv bir şəkildə inkişaf edən musiqi artıq nəzəriyyəsinin də inkişaf etməsi ilə yüksək pilləyə ucalmaqda idi. Varlı ailələrin musiqiçilərə yüksək məbləğdə pul köməkliliyi etməsi və xalqın formalaşmış musiqi zövqü, Əməvilər dövrünün mühüm və ağırlı hadisəsi olan “Kərbəla müsibəti”ndən sonra şiələr arasında mərsiyələrin daha da inkişaf etməsi, yunan musiqi nəzəriyyəsinin ərəblər tərəfindən tərcümə olunaraq tətbiq edilməsi ilə ərəb musiqisi professional hal almaqla, hər bir təbəqənin diqqət mərkəzində idi. Musiqinin saray mühitində çox geniş şəkildə ifa olunmasını düşünsək xəlifələrin özlərinin də bəzən sadəcə əyləncə xatirinə, bəzən də professional şəkildə musiqi ilə məşğul olması heç də təəccüb doğurmaz. Müqayisəyə yer vermiş olsaq Əməvilər dövrünə nisbətdə Abbasilər sarayından daha çox musiqiçi yetişmiş olduğunu demək mümkündür. Bunun səbəbini isə Kərbəla hadisəsindən sonra xalqı bu əhval-ruhiyyədən kənarlaşdırmaq, hakimiyyəti sevdirmək,

əhli-beytdən ayrı salmaq məqsədi kimi izah etmək olar və buna görə də çox asanlıqla şərab, eyş-işrət məclisləri keçirilir, bu bir çoxları tərəfindən məqbul sayılırdı. Abbasi xəlifələrinin kor-koranəlikdən daha çox elmi fəaliyyəti və dünya mədəniyyətlərinə dair elmi əsərlərin tərcümə olunmasını dəstəkləməsi İslam dünyasında musiqiyə dair mühüm məlumatların əldə olunmasına imkan yaratmışdı.

İkinci fəslin **“Musiqi ilə bağlı irihəcmli əsərlərin yaranması”** adlı ikinci paragrafı **“Əbu əl-Fərəc əl-İsfəhaninin “كتاب الأغاني” (“Nəğmələr kitabı”) əsərində əksini tapmış musiqili poeziya və Azərbaycan əsilli şairlər”** və **“Əbu Nəsr əl-Farabının “كتاب الموسيقى الكبير” (“Böyük musiqi kitabı”) əsərinin İslam Şərqi musiqi nəzəriyyəsi və musiqi-poeziya əlaqələrinin öyrənilməsində rolu”** olaraq iki bənddən ibarətdir.

Birinci bənddə tədqiq olunan Əbu əl-Fərəc əl-İsfəhaninin **“كتاب الأغاني” (“Nəğmələr kitabı”) əsəri** dövrün ərəb və ərəbdilli şair və musiqiçilərinin bioqrafiyası haqqında geniş və dəyərli məlumatlar verir, onların şeir və bəstələrindən söhbət açır. Onun yaşadığı və bu əsəri qələmə aldığı dövr Ərəb Xilafətində siyasətin tənəzzülü və mədəni həyatın dirçəlişi kimi qəbul edilir.

Əbu əl-Fərəc əl-İsfəhaninin əsərin müqəddimə hissəsində kitab haqqında yazdığı sözlərdən onun əsərə nə qədər ciddi və məsuliyyətlə yanaşdığını açıq-aydın görmək olur: *“Mən onun yazılmasına çox vaxt və enerji sərf etməli oldum, çünki o və ona daxil olanlar (kitabdakı bütün informasiya - D.Hüseynova) uzun illər, əsrlər yaşayacaqdır. Mənim adımla bağlı olan bu kitab pis bir əsər olsaydı, hətta onun içində faydalı məlumatlar olsa belə çox məyus olardım”*.²³

Məhz azərbaycanlı şairlərdən bu əsərdə danışılması **“كتاب الأغاني” (“Nəğmələr kitabı”)**nı bir daha Azərbaycan üçün qiymətli edir. Azərbaycan ədəbiyyatının qədimliyini, orijinallığını və digər bir çox xalqların ondan bəhrələndiyini qəbul etmək istəməyənlər üçün bu əsər ideal və əyani bir sübutdur. Əbu əl-Fərəc əl-

²³ Ал-Исфahани абу-л-Фарадж, Книга песен (Главы о Меджнуне и арабоязычных азербайджанских поэтах) / Абу-л-Фарадж ал-Исфahани. – Баку: ЭЛМ, – 1994. – 281 с.

İsfəhaninin “كتاب الأغاني” (“Nəğmələr kitabı”) əsərində ərəbcə yazmış Azərbaycan əsilli şairlərdən Musa Şəhəvat, İsmayıl ibn Yəssar və Əbu əl-Abbas əl-Əmanın adları qeyd olunur. İsfəhaninin ideyasını əxz etdiyi bu əsər sayəsində musiqi müsabiqələrinin keçirilməsinin də tarixinin qədimliyi bəlli olur. Bu orijinal əsər sayəsində dövrün ən məşhur şeir və nəğmələri, müğənni və şairləri, eyni zamanda dövrün poeziya və musiqisinə xas melodiya, vəzn, ton haqqında da ətraflı məlumat alırıq. Dövrün məşhur varlı şəxsləri, onların əyləncə maraqları ilə yanaşı bizim üçün ən vacib məqam olan azərbaycanlı şairlər və onların ərəb mədəniyyətində olan yeri haqqında mənzərə yaranır.

Bu paragrafda araşdırılan məsələlər və gəlinən nəticələrin bir qismi “Əbu əl-Fərəc İsfəhaninin “Kitəb əl-əğani” əsərinin tədqiqat mənbəsi kimi əhəmiyyəti” (Şərqsünaslıq fakültəsinin 95 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqsünaslığın aktual problemləri”)²⁴ və “Книга Абу Аль-Фарадж Аль-Исфাহани «Китаб Аль-Агани» как источник многовекового изучения восточной литературы” (Безпека в сучасному світі. Матеріали, Міжнародної наукової конференції)²⁵ adlı məqalələrdə çar olunmuşdur.

İkinci bənd isə Əbu Nəsr əl-Farabinin “كتاب الموسيقى الكبير” (“Böyük musiqi kitabı”) əsəri qısa şəkildə tədqiq olunur. Orta əsr müsəlman mədəniyyətində musiqinin tarixi, nəzəriyyəsi, fəlsəfəsi və ona dair bütün digər sahələr “علم الموسيقى” (“musiqi elmi”) adlı elmdə birləşirdi. Orta əsr musiqi tədqiqatçıları musiqi nəzəriyyəsini həm də fəlsəfəylə əlaqəli hesab etdiklərinə görə qədim fəlsəfi yazılarla da maraqlanırlar, buna görə də qədim yunan və ellin elm və fəlsəfəsinə aid traktatları tərcümə edirdilər. VIII-XI əsrlərdə bu sahədə ərəb dilinə tərcümələr daha geniş vüsət almışdı. Musiqi haqqında fəlsəfi traktatların yazılması ənənəsi isə XVII əsrin sonuna

²⁴ Hüseynova, D.Q. Əbu əl-Fərəc İsfəhaninin “Kitəb əl-əğani” əsərinin tədqiqat mənbəsi kimi əhəmiyyəti // Şərqsünaslıq fakültəsinin 95 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda elmi konfrans, – Bakı: – 27-28 dekabr, – 2017, s. 143 – 145.

²⁵ Гусейнова, Д.Г. Книга Абу Аль-Фарадж Аль-Исфাহани «Китаб Аль-Агани» как источник многовекового изучения восточной литературы // Безпека в сучасному світі. Матеріали, Міжнародної наукової конференції, – Днепр: 27-28 сентябрь, – 2019, – с. 187 – 190.

qədər, dəqiq desək, Avropa musiqisi təsirinin daha geniş yayılmasına kimi davam etdi. Şərq aləmində musiqi elminə dair ilk ciddi əsərlərin müəllifləri olaraq Yunus əl-Katib (“كتاب النغم”, “كتاب القيان”, “كتاب الاغاني”) (“Nəğmələr kitabı”, “Qıyan kitabı”, “Melodiya kitabı”) və Xəlil bin Əhməd əl-Fərəhidinin (“كتاب الإيقاع”, “كتاب النغم”, “كتاب القيان”, “كتاب الحجاز”, “كتاب الندماء”) (“Yas kitabı”, “Hicaz qıyan kitabı”, “Qıyan kitabı”, “Ritm kitabı”, “Melodiya kitabı”) adları çəkilir. Lakin günümüzdə gəlib çatmayan bu əsərlər haqqında qısa məlumatlara Əbu əl-Fərəc əl-İsfəhaninin “كتاب الأغاني” (“Nəğmələr kitabı”), Məsudinin “مروج الذهب ومعادن الجوهر” (“Qızıl çəmənliklər və qiymətli mädənlər”) və İbn Abd Rəbbihinin “العقد الفريد” (“Bənzəri olmayan boyunbağı”) əsərlərində rast gəlinir.²⁶

Əbu Cəfər Məhəmməd ibn əl-Qasim əl-Kərki Əbu Nəsr əl-Farabidən bu əsəri yazması səbəbi haqqında soruşduqda o belə cavab verir: “*Musiqini məndən əvvəlkilərin təsəvvür etdikləri kimi öyrənməyimi istəyib, bu mövzuda ümumi xalqın başa düşəcəyi dildə kitab yazmağımı istədiniz. Məndən əvvəl və indiki zamanda yazılanları incələmək və yazmaq istədiklərimin yazılıb-yazılmadığını bilmək üçün istəyinizi yerinə yetirməyim bir az gecikdi. Əgər bu mövzuda kamil və dəqiq bir kitab yazılmışdırsa yeni bir kitab yazmaq faydasızdır. Musiqi sənəti ilə bağlı bəzi mövzuların əvvəlki kitablarda izah edildiyini və həmin əsərlərin müəlliflərinin dediklərinin kifayət qədər aydın olmadığını hiss etdim. Bunun səbəbi onların bu sahədə məharət sahibi olmadıqları mənasına gəlmir, bu sadəcə yazılan əsərlərin bir çoxunun itməsi və ya ərəb dilinə tam tərcümə edilməməsindən irəli gəlir. Sizin istəyinizi də bu səbəblə qəbul etdim*”.²⁷

Bu əsər musiqi haqqında yazılmış ən məşhur və mükəmməl əsərlərdən olduğuna görə onun haqqında qısa da olsa danışmağı vacib bilirik. Çünki əsərin məğzi daha çox musiqi elmindən bəhs etdiyinə, müəllif tetraxordlar, intervallar, musiqi alətlərinin mənşəyi, oktavalər, səslərin mənşəyinə varacaq dərəcədə tədqiqat

²⁶ Turabi, A.H. Farabi'nin musiki alanındaki görüşleri ve eserleri // Uluslararası Farabi Sempozyumu Bildirileri, – Ankara: – 7-8 Ekim, – 2005, – s.47-63.

²⁷ أبو نصر محمد بن محمد بن طرخان الفارابي، كتاب الموسيقى الكبير: [٢] / القاهرة: دار الكتاب العربي للطباعة والنشر، ١٢٠٨ ص.

apardıǵına görə, musiqinin şeirlə əlaqələrinə o qədər də yer vermədiyini səbəbindən əsərin daha geniş araşdırılmasını lüzum görmürük. Lakin burada qısaca bəhs olunan musiqi və poeziya əlaqələrindən bəhs edilən hissəyə biz də toxunmalıyıq. Belə ki, bu baxımdan ritm haqqında yazılanlara nəzər salaraq aydınlıq gətirməyə çalışaq. Onun əsərində ritm mövzusu çox mühüm yer tutur, belə ki, o ritmi musiqinin üç əsas kökündən biri hesab edir. Ölçü, melodiya və jestlər birlikdə dinləyicinin idraki qavrama gücünə təsir göstərir. Farabi ritmin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə ərəb ənənələri və ədəbiyyatı rakursundan baxaraq başqalarından fərqli fikirlər ortaya qoymağa nail olmuşdur. O ritmə əruz vəznə, şeir və musiqinin qarşılıqlı təsirləri baxımından fikir bildirir. Belə mülahizə ortaya qoyur ki, məhz sözlərin və musiqinin yaxın əlaqəsi nəticəsində musiqi ölçü ritmi əmələ gəlmişdir. Bu səbəbdən də ritm musiqi və poeziyanı əlaqələndirən elementdir. O həm musiqi, həm də poeziya nəzəriyyəsinə nəzər salır və bildirir ki, onlar fərqli olsalar da əsaslarında duran bəzi terminlər vardır ki, ilk vaxtlardan bu iki müxtəlif sahəni birləşdirmişdir. Zaman əl-mabda, vurğu, dayanma, bərabər ritmik ölçülər (səbəb, vətəd, fasilə) kimi musiqi ritmlərinin adları olan terminlərin analoqu olaraq poetik ölçülərə köçürülüb. Məsələn, “zaman əl-məbdə” şeirdə fasilənin (rukən), “əcnas əl-iqā” isə beytin musiqili tərtibatıdır. “Birləşmiş və ayrılmış ritm” terminləri poeziyanın əsas təməllərindən olan əruz vəznə ilə bağlıdır. Daha aydın desək, bunlar poetik dayanmaları bildirir. Diqqəti cəlb edən digər məqam müəllifin kitabda musiqi ritm növləri olaraq verdiyi həzəc, rəməl, xəfif, səqil isə konkret ölçülərlə bağlı olan poetik janrların adlarıdır.²⁸ Əbu Nəsr əl-Farabinin ortaya qoyduğu bütün bu məsələlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, şeir musiqi ilə bir növ adaptasiya olub və “musiqili dildə” olan poeziya əmələ gəlib.

Bu paraqrafda araşdırılan məsələlər və gəlinən nəticələrin bir qismi “Əbu Nəsr əl-Farabinin “Kitəb əl-musiqə əl-kəbir” əsərinin islam şərqə musiqi nəzəriyyəsində yeri” (Risalə. Araşdırmalar

²⁸ Ал-Исфакани абу-л-Фарадж, Книга песен (Главы о Меджнуне и арабоязычных азербайджанских поэтах) / Абу-л-Фарадж ал-Исфакани. – Баку: ЭЛМ, – 1994. – 281 с.

toplusu)²⁹ və “Ebu Nesr el-Farabinin “Kitabu-l-musika-l-kebir” eserinde müzik teorisi problemleri” (TÜRKSÖY, İnsanlığın “İkinci öğretmeni” Farabi, Doğumunun 1150. Yıldönümüne ithafen)³⁰ adlı məqalələrdə çap olunmuşdur.

Tədqiqat işinin üçüncü fəslə **“Fəlsəfi-dini mərasimlərdə şeir və musiqi”** adlanır. Bu fəslin **“Vəcd musiqisi, rəqs, sufizmdə səma məclisləri”** adlı ilk paragrafında rəqsin insan həyatındakı rolu, bu vasitə ilə ruhi halətlərinin musiqinin müşayiəti altında bədən hərəkətləri ilə ifadəsinə yer verilir. Bunlara paralel olaraq sufizmin yaranma tarixinə, bu sözün mənasına qısa olaraq nəzər salınır, eyni zamanda sufi ədəbiyyatı, səmanın icrası və bu zaman insanda yaranan hallar barəsində söhbət açılır. Sufizmdə Allaha qovuşmaq və vəcd halını yaşamaq üçün xüsusi ayin olan səma haqqında mühüm məsələlərə diqqət çəkilərək onun keçirilməsinin qayda-qanunları izah olunur. Sufilər daima təriqət yolunda inamlı addımlarla irəliləyərək Allaha qovuşub vəcd halı yaşamağı arzulayırdılar. Və bunun ən zövqlü yolunu bədii sözlə bəzədilmiş, instrumental və vokal musiqi ilə müşayiət olunan “səma” ayinində tapmışdılar. Sufi mütəfəkkirlərinin fikrincə, səma ayini zamanı ifa olunan musiqi Allah ilə onlar arasında xüsusi rabitə yaradır, nəticədə real dünya ilə qeyb aləmi arasında sanki bir körpü yaranır. Görkəmli sufi alimi İmam Gəzali səma ayini haqqında öz dəyərli düşüncələrini aşağıdakı şəkildə ifadə edir: *“insanlar qəlblərində baş verən bütün hiss və həyəcanlarını dil ilə ifadə etmək iqtidarında olmurlar və ya ümumiyyətlə bundan acizdirlər. Müxtəlif hallarla yanaşı bəzən oxumaq, bəzən hətta oynamaq da qəlbimizin hiss və hallarını ifadə etməkdə bizə kömək edir. Başqa sözlə oxumaq oynamaq insanın bədən dilinə çevrilərək ona dili ilə deməkdə aciz olduqlarını bədən dili ilə ifadə etməyə yardım edir”*.³¹

²⁹ Hüseynova, D.Q. Əbu Nəsr əl-Farabinin “Kitab əl-musiqə əl-kəbir” əsərinin islam şərq musiqi nəzəriyyəsinə yeri // – Bakı: Risalə. Araşdırmalar toplusu, – 2018. №15(2), s. 76 – 83.

³⁰ Hüseynova, D.Q. Ebu Nesr el-Farabinin “Kitabu-l-musika-l-kebir” eserinde müzik teorisi problemleri // – Ankara: İnsanlığın “İkinci öğretmeni” Farabi, Doğumunun 1150. Yıldönümüne ithafen, TÜRKSÖY, – 2020. №62, – s.110-113.

³¹ Ocaqlı Q.R. Əbu Hamid əl-Gəzalinin ərəb sufi ədəbiyyatının inkişafında rolu (“İhya ulumiddin” əsəri əsasında): / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası)

Səma ilk dəfə olaraq sufi məclislərinə IX əsrdən etibarən şeirlərin oxunması ilə daxil olmuş, Sührəverdiyyə, Bədəviyyə, Rifaiyyə, Mövləviyyə kimi sufi cərəyanları onun icrasını məqbul saymış, Nəqşibəndiyyə, Bektaşiyə, Xəlvətiyyə kimi cərəyanlar isə bu ayindən təməmilə imtina etmişdirlər. XII-XIII əsrdən etibarən isə səma öz ilahiliyini itirmiş, sanki tamaşaya çevrilməyə başlamışdır. Bu paraqrafda tədqiq olunan məsələlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, rəqs, sufizm qədim zamanlardan daha sadə, fərqli və müxtəlif məqsədlərə qulluq edən şəkildə mövcud olmuş, zaman keçdikcə bunlar ayrılmaz hissə olaraq daha da mükəmməlləşmişdir. Öz köklərini müxtəlif inanclardan alan səma ayini insanın təkcə cismani deyil, həm də ruhən rəqs etməsidir. Təsir qüvvəsinin böyüklüyünü nəzərə alaraq hər bir şəxsə tövsiyə olunmayan bu ayin sufizmin əsas məqsədi olan Allaha qovuşmaq yolunda atılan addımlardan ən əsası və vəcdin mənbəyidir.

Bu paraqrafda araşdırılan məsələlər və gəlinən nəticələrin bir qismi “Роль «Сама» в состоянии вадж человека в суфийском мировоззрении” (Серия «Филологические науки»)³² və “Exposure of music and poetry in sufism” (Risalə. Elmi araşdırmalar jurnalı)³³ adlı məqalələrdə çap olunmuşdur.

Üçüncü fəslin ikinci paraqrafı “**Ritmik musiqi, sufi viridləri və poeziya əlaqələri**” adlanır. Musiqi ritmi hələ qədim zamanlardan şeir ilə dərin köklərlə bir-birinə bağlıdır. Xəlil ibn Əhmədın əruz vəznini sistemləşdirməsindən sonra isə bu köklər bir-birinə daha da sıx bağlandı və rişələnərək, nəinki, ərəb poeziyasına, hətta bir çox ölkələrin həm musiqisinə, həm də ədəbiyyatına da öz təsirini göstərmiş oldu.

Tanınmış əruzşünas Əkrəm Cəfər “Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzunu” adlı kitabında musiqi ilə əruzun rabitəsinə qəsdən geniş şəkildə toxunmadığını deyir və bunun səbəbini bu

/ – Bakı, 2012, 134 s.

³² Гусейнова, Д.Г. Роль «Сама» в состоянии вадж человека в суфийском мировоззрении // – ВЕСТНИК КазНПУ им. Абая, серия «Филология», – 2019. №1(67), – с.143 - 147

³³ Huseinova, D.G. Exposure of music and poetry in Sufism // – Bakı: Risala, – 2020. №1(18), p. 47-56.

sahənin ayrıca əhəmiyyətli tədqiqat sahəsi olması ilə izah edir. Görkəmli alim Əkrəm Cəfərin bu fikri bir daha şeir və musiqinin əlaqələrinin nə dərəcədə dərin və əhəmiyyətli tədqiqat sahəsi olmasını sübut edir. Müəllif qeyd edir ki, əruzla musiqinin yaxın rəbitəsi eyni zamanda şeirlə musiqinin əlaqəsindən xəbər verir, bunu da hər ikisinin təməlinin ritm olması ilə əlaqələndirir. Musiqinin notlarını əruzda təfilələr əvəz edir, notların materialı səslər, təfilələrin materialı sözlərdir.³⁴

Zikr isə dərvişi kənar dünyadan ayıraraq, tamamilə öz “mən”i ilə yalnız qalmasına şərait yaradır. Bu vəziyyət vəcdə gələrək trans halına keçənə kimi artan emosional hisslərlə bu hal davam edir. Heç bir tarixi mənbə zikr və duanın kökünün eyni olmasını sübut etməsə də, belə demək olar ki, sufi zikri provaslav Misir və yunan monarxlarının “İsa dua”sını, hind “çapa yoqa”, yapon “nembuçusu”nu xatırladır. Kollektiv keçirilən zikrlərdə bəzən xüsusi pozalar və nəfəs forması olur, belə ayinlər adətən Qurani-Kərimdən xüsusi ayələrin və duaların oxunması ilə başlayır və bu “hizb” və ya “vird” adlanırdı.³⁵ Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, əgər ən qədim mənbələrdən olan “Avesta”ya nəzər salsaq burada da “himn” adı ilə qeyd olunan başlıqlar əslində dua niyyəti ilə oxunan nəğmələrdir.³⁶

Səma zamanı şeirlərdən istifadə isə demək olar ki, haqqa çatmaq üçün keçilən yolda stimulyer idi. Allaha olan məhəbbətin dərin ifadəsi olaraq qəbul edilən məhz məhəbbət şeirləri isə səmanın ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Bildiyimiz kimi, məhəbbət şeirləri adətən qəzəl formasında daha çox qələmə alınır. Bu baxımdan “Qədim musiqi lüğəti”ndə olan “qaul” və ya “qavl” sözünün izahına baxaq. “Qaul” və ya “qavl” orta əsr klassik musiqisinin çox mürəkkəb forması olan növbəti mürəttəbin birinci hissəsidir. Ərəb şeirləri əsasında ifa edilir. İfani uzatmaq istədikdə ikinci hissə

³⁴ Cəfər, Ə. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzunu / Ə.Cəfər. – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, – 1977. – 415 s.

³⁵ Короглу, Х.Г., Михайлов А.Д. История всемирной литературы: [в 9 томах] / Х.Г.Короглу. – Москва: Наука, – т.2. – 1984. – 672 с.

³⁶ Avesta. Seçilmiş himnlər / tərc.ed. X.Həmid; red. Q.Kazımov. – Bakı: Apastroff, – 2017, – 236 s.

“qəzəl”i də əlavə edirlər. Əbdülqadir Marağayinin qeyd etdiyi kimi bu daha çox həzzə səbəb olur.³⁷

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində tədqiqat boyu aparılan araşdırmalardan əldə olunan elmi-nəzəri qənaətlər aşağıdakı qaydada ümumiləşdirilmişdir:

Dissertasiyada ərəb poeziyası və musiqisinin təkamül yolu izlənmiş, onların qarşılıqlı təsiri əsaslandırılmışdır. Məhz poeziya ilə nəğmə sənətinin sıx vəhdəti Əbu əl-Fərəc əl-İsfəhanin “كتاب الأغاني” (“Nəğmələr kitabı”) əsərinin meydana çıxmasına səbəb olmuş, digər tərəfdən ərəb musiqisinin nəzəri məsələlərinə həsr olunmuş Əbu Nəsr əl-Farabinin “كتاب الموسيقى الكبير” (“Böyük musiqi kitabı”) əsəri meydana gəlmişdir.

Tədqiqat nəticəsi olaraq belə qənaətə gəlirik ki, Qərb tərəfindən sıxışdırılan, mədəniyyətinə şübhə ilə yanaşılan Şərq xalqlarının, yəni ilk olaraq ağla gələn ərəblərin kökləri qədim zamanlara bağlı olan musiqi və poeziyası olmuş və üstəlik onlar ayrı-ayrılıqda deyil, paralel olaraq inkişaf etmişdir. Sadə ritmlər üzərində qurulan ərəb şeiri və musiqisi getdikcə təkmilləşmiş, bütün dünyanın heyran olduğu əruz vəznini özündə ehtiva etmişdir.

Tədqiqat işində musiqi və şeirin qarşılıqlı təsirləri əsas araşdırma obyektini olaraq seçilsə də, məsələyə dəqiq yanaşma baxımından və eyni zamanda bu sahədə olan stereotipləri qırmaq məqsədi ilə İslam dininin bu haqda olan hökmlərinə də etinasız yanaşmaq mümkün deyil. Bu zaman gah poeziya və musiqini pisləyən, gah da onlardan bəhrələnməyə çağıran hökmlər meydana çıxır. Gəldiyimiz nəticələrdən biri də budur ki, musiqinin yaranması dolayı yolla olsa da dinlə bağlıdır, hədislərdə və Qurani-Kərimdə onun qadağan olunması barədə heç bir qəti hökm yoxdur.

Dissertasiyada musiqi və poeziyanın vəhdətinin ən gözəl nümunəsi olan mərsiyənin inkişafının Cahiliyyə və Kərbəla hadisəsinin baş verdiyi Əməvilər dövründə nə cür təzahür etdiyi təsvir edilir və hər bir dövrdə onun forma və məzmun baxımından nə cür dəyişməsinə nəzər salınır.

Abbasilər dövründə müxtəlif dillərdən tərcümə olunan

³⁷ Səfərova, Z. Qədim Azərbaycan musiqi terminləri lüğəti (S.Urməvi, Ə.Marağai və M.M.Nəvvabın risalələri əsasında) / Bakı: “Təbriz” nəşriyyatı, – 1997. – 53 s.

əsərlərin sayının artması və ərəb musiqi nəzəriyyəsinin inkişaf etməsi ilə bərabər irihəcmli əsərlərin qələmə alınması geniş vüsət alır. Bunların ən məşhurlarından olan Əbu əl-Fərəc əl-İsfəhanin “كتاب الأغاني” (“Nəğmələr kitabı”) və Əbu Nəsr əl-Farabinin “كتاب الموسيقى الكبير” (“Böyük musiqi kitabı”) əsərlərinə də bu səbəbdən tədqiqatımızda yer verilmişdir. Bu əsərlərə müraciət etməklə biz təkcə ərəb musiqisi, müğənni və şairləri haqqında deyil, həm də azərbaycanlı şairlər, onların ərəb mədəniyyətində olan yeri haqqında məlumat alırıq.

Tamam fərqli araşdırma obyektinə olmasına baxmayaraq səma ayini, zikr, vird kimi sufizmə aid məqamlarına tədqiqat işinin III fəsilində yer verilməsi də səbəbsiz və təsadüfi deyildir. Belə ki, I fəsilə İslam dininin musiqiyə, şeirə olan münasibətini araşdırdıqdan sonra əyani şəkildə onun sufizmdə təzahürünü vermək fikirlərimizi daha dəqiq şəkildə ifadə etməyə və əsaslandırmağa imkan yaradır. Eyni zamanda əvvəlki fəsillərdə əgər ərəb musiqisinin və poeziyasının mənbəyindən və inkişafından söhbət açılırdısa, bu fəsilə məhz onun təsir gücündən, sehrindən, insan psixikasına nüfuzundan bəhs edilir və buna uyğun sufi mütəfəkkirlərinin əsərlərində qeyd etdikləri hadisələr konkret dəlillərlə diqqətə çatdırılır.

Cahiliyyə, Əməvilər, Abbasilər dövründə ərəb musiqi və poeziyasının inkişaf istiqamətlərini və onlara olan münasibəti müəyyən edən, eyni zamanda sufizmdə əhəmiyyətindən bəhs edən, bu zaman kəsimində yaranmış musiqi ilə bağlı irihəcmli əsərlər haqqında yığcam da olsa məlumat verən tədqiqat işinin ayrı-ayrı paraqrafların sonunda aparılan araşdırmaların yekun nəticələri verilmişdir.

Tədqiqatın sonunda isə aşağıdakı konkret nəticələrə gəlinmişdir:

– Cahiliyyə dövründə ənənəvi olaraq icra olunan huda, layla, mərsiyyə, xəmriliyyə kimi nəğmələr heç bir poetik və musiqi qaydalarına əsaslanmadan icra olunsa da bu dövrdə xalq tərəfindən çox sevilir və sonrakı dövrlərdə yaranacaq mükəmməl forma almış ərəb poeziyası və musiqisinin əsasını təşkil etmişdir.

– Cahiliyyə dövründə yaranmış antalogiyalar ərəb

ədəbiyyatının öyrənilməsində, eyni zamanda sonralar onun bu təməllər üzərində inkişaf etməsində mühüm rol oynamışdır.

– Tədqiqat zamanı dəlil olaraq göstərilən hədis və ayələrin şərhindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, musiqi və şeir heç də İslam dini baxımından qadağan olunmuş incəsənət növləri deyildir.

– Bəzi hallarda musiqi və poeziyadan istifadə olunmasının labüdlüyü bu haqda olan bütün mənfi fikirlərlə yanaşı İslam dininə və incəsənətə qarşı olan əks mövqeyini alt-üst edir.

– Ərəb mədəniyyəti tarixi boyu müxtəlif mərhələlər olsa da, Əməvilər dövrünün həm tarixi, həm mədəni baxımdan özünəxas dövrləri olmuş, bu dövr kəsimində poeziya və musiqi müxtəlif məzmun və forma almış, hakimiyyətdə olan xəlifələrin münasibətindən asılı olaraq əhəmiyyət kəsb etmişdir.

– Cahiliyyə dövründən aktual olan mərsiyələr Əməvilər dövründə də öz əhəmiyyətini itirməmiş, lakin baş vermiş Kərbəla hadisəsi ilə bağlı olaraq yeni məzmun almış və daha geniş auditoriyanı əhatə etmişdir.

– Abbasilərin hakimiyyətə gəlməsi ilə musiqi və poeziya bədbin ərəb ruhundan uzaqlaşmış, dəbdəbəli həyat tərzini musiqi və poeziyaya da təsir edərək ərəb mədəniyyətinə yeni əhval gətirmişdir.

– Xəlifələrin və var-dövlət sahibi olan şəxslərin köməyi və himayədarlığı ilə ərəb musiqisi primitiv halda icra olunmaqdan xilas olmuş, nəzəriyyə baxımından inkişaf etmiş, bu sahədə bir çox tədqiqatlar aparılmış, yerli və xarici əsərlər tərcümə olunmuşdur.

– Əbu əl-Fərəc əl-İsfəhaninin “كتاب الأغاني” (“Nəğmələr kitabı”) əsəri sayəsində dövrün məşhur şair, musiqiçi və müğənniləri haqqında ətraflı məlumat alır, eyni zamanda onların istifadə etdikləri, xalqın zövqünü oxşayan vəzn, melodiya, ton ilə də tanış oluruq.

– Əbu əl-Fərəc əl-İsfəhaninin “كتاب الأغاني” (“Nəğmələr kitabı”) əsəri eyni zamanda Musa Şəhəvat, İsmayıl ibn Yəssar, Əbu Abbas əl-Əmə kimi Azərbaycan əsilli şairlərin həyat və yaradıcılıqlarına dair məlumatları əks etdirdiyinə görə də bizim üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

– Müasir dövrdə adi insanların sadəcə stres atmaq üçün icra

etdikləri bəzi rəqs növləri qədim zamanlardan müxtəlif ayinlər zamanı tətbiq olunmuş, tədqiqat obyektlərimizdən olan səma ayini zamanı isə Allahla qırılmaz rabitə yaratmaq üçün istifadə olunmuşdur.

– Qurani-Kərimdən də səma zamanı istifadə olunmasına baxmayaraq, əruz vəznində olan ritmiklik və ahəngi nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, bu zaman şeirdən istifadə olunması daha da effektiv olur.

– İlkın forması dua olan vird, hizb və zikrlərdən səma zamanı istifadə olunması vəcd halının yaranmasını daha da asanlaşdırır, oxunulması ritmlə bağlı olan bu Allahla rabitə yaratma vasitələri ekstaz halını daha da kəskinləşdirir.

Dissertasiya işinin mövzusunə dair müəllifin dərc olunmuş elmi əsərlərinin siyahısı:

1. Cahiliyyə mühitində ərəb şeiri və musiqinin ilkin nümunələri // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, – 2017. №1, – s. 243-247.
2. Əməvilər dövründə ərəb poeziyasının inkişaf istiqamətləri // – Bakı: Risalə. Araşdırmalar toplusu, – 2017. №13, s. 88 – 93.
3. Ömər ibn Əbi Rabiənin şeirləri eşq macərələri və əyləncələri kontekstində // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, – 2018. №1, s. 44 – 52.
4. Cahiliyyə dövrü ərəb ədəbiyyatında “qızıl suyuna çəkilmiş şeirlər” və onların sahibləri // – Bakı: “Elmi əsərlər” jurnalı, – 2018. №1(6), s. 43-54
5. Əbu Nəsr əl-Farabinin “Kitəb əl-musiqa əl-kəbir” əsərinin islam şərqə musiqi nəzəriyyəsinə yeri // – Bakı: Risalə. Araşdırmalar toplusu, – 2018. №15(2), s. 76 – 83.
6. Роль «Сама» в состоянии вадж человека в суфийском мировоззрении // – ВЕСТНИК КазНПУ им. Абая, серия «Филология», – 2019. №1(67), – с.143 – 147
7. Exposure of music and poetry in Sufism // – Bakı: Risalə, – 2020. №1(18), p. 47-56.
8. Əbu əl-Fərəc İsfəhaninin "Kitəb əl-əğani" əsərinin tədqiqat mənbəsi kimi əhəmiyyəti // Şərqsünaslıq fakültəsinin 95 illik yubileyinə həsr olunmuş "Şərqsünaslığın aktual problemləri" mövzusunda elmi konfrans , – Bakı: – 27-28 dekabr, – 2017, s. 143 – 145.
9. İslamda musiqinin yaranma və inkişaf tarixi // Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-cü ildönümünə həsr edilmiş “Gənc tədqiqatçıların IV beynəlxalq elmi konfransı, – Bakı: – 27-28 aprel, – 2018, – s. 1671 – 1673.
10. Книга Абу Аль-Фарадж Аль-Исфхани «Китаб Аль-Агани» как источник многовекового изучения

- восточной литературы // Безпека в сучасному світі. Матеріали, Міжнародної наукової конференції, – Дніпр: 27-28 сентябр, – 2019, – с. 187 – 190
11. Ərəb və Azərbaycan ədəbiyyatında musiqi və şeirin vəhdəti olan mərsiyə şeiri // Ələsgər Məmmədovun anadan olmasının 100 ildəyinə həsr olunmuş “Şərqişünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 18-19 dekabr, – 2019, – s.124 -126.
 12. Ebu Nesr el-Farabinin “Kitabu-l-musika-l-kebir” eserinde müzik teorisi problemleri // – Ankara: İnsanlığın “İkinci öğretmeni” Farabi, Doğumunun 1150. Yıldönümüne ithafen, TÜRKSOY, – 2020. №62, – s.110-113.

Dissertasiyanın müdafiəsi 27 sentyabr 2022-ci il tarixində saat 14⁰⁰-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.18 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, VII mərtəbə, akad.Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun akt zalı.

Dissertasiya ilə AMEA Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad.Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad.Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 30 iyun 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: __.__.2022

Kağızın formatı: A5

Həcm: 46958

Tiraj: 100